

Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu

Armenian Question in Sevres and Lausanne

Süleyman Beyoğlu*

Özet

Bu çalışmada Mondros Mütarekesi'nde zikredilen altı vilayete ilgili maddeden başlayarak Sevr Antlaşması için yapılan görüşmelerde Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan için yaptıkları çalışmalar ele alınmıştır. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşmasının Ermenilerle ilgili maddeleri değerlendirilmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşmasıyla Ermenilerin Anadolu üzerindeki hak iddiaları tamamen reddedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Sevr, Lozan, Milli Mücadele, Anadolu.

Abstract

In this study we considered the six province which mentioned at the Armistice of Mondros and the activities of Armenians about an independent Armenia at the treaty of Sevres. Also items considered connected with Armenians at Sevr Treaty (August 10, 1920). With Lausanne Treaty (July 24, 1923) pretensions of Armenians about Anatolia wholly rejected.

Key Words: Armenians, Sevres, Lausanne, National Struggle, Anatolia.

Sevr Antlaşması ve Ermeniler

Ermeniler kilise, isyan, terör ve propaganda faaliyetleri ile Büyük Ermenistan hayallerini uluslararası kamuoyuna (1878) mal etmişlerdir. Nitekim 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi *Vilâyet-ı sinede iğtişâş zuhurunda mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmını işgali hakkını itilaf Devletleri muhafaza ederler.* Maddesinin İngilizce metninde bu vilayetlerin altı Ermeni vilayeti olarak nitelendirilmesi İtilaf Devletlerinin bu vilayetleri Osmanlı idaresinden çekip alacağıının bir göstergesi olarak algılandı¹.

Bu açıdan bakıldığında İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti ile yapacakları barış anlaşması sırasında Ermeni konusunu Osmanlılık ve Türklük aleyhinde kullanacakları anlaşılmıştı. Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'ni işgale başlayan İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini resmileştirmek amacıyla hazırlanacak barış anlaşmasının taslağını oluştura-

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
e-mail: sbeyoglu@marmara.edu.tr.

1 Ali Fuat Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 62; Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara 1973, s.8; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1991, s.41.

Gazi

Akademik
Bakış

125

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

bilmek için 18 Ocak 1919'da Paris'te toplandılar. Paris Barış Konferansı'na, İttifak Devletleri ile savaşan veya onlara savaş ilan eden 32 devletin 70'e yakın temsilcisi katılmıştır. İttifak Devletleri, barış görüşmelerine giden Osmanlı heyetinin önüne Ermenilerin isteklerini getirmişlerdir.

Paris Barış Konferansında iki Ermeni heyeti bulunmaktaydı. Bunlardan biri İttifak Devletlerince resmen tanınan Bogos Nubar Paşa'nın bulunduğu Millî Ermeni Heyeti idi. Bu heyet Türk Ermenileriyle dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermenileri temsil ediyordu. Diğer heyet ise Avetis Ahoranyan başkanlığındaki 30 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Ermenistan Cumhuriyet'ini temsil ediyordu.

Bu iki Ermeni heyeti arasındaki rekabet ve anlaşmazlığa rağmen Ecmiazin kilisesinin yönlendirilmesiyle tek bir grup gibi hareket ediyorlardı. Bu iki heyetten başka çeşitli ülkelere gelen kırk kadar bağımsız Ermeni heyeti Paris Barış Konferansı'nda yoğun bir lobi faaliyeti içindeydiler. Yüzlerce gazeteci, yazar, senatör, profesör ve eski bakan Ermeni davası lehinde faaliyette bulunuyorlardı. Wilson, Lloyd George ve Clemenceau'nun peşinden hiç ayrılmayan Ermeni delegeler devamlı olarak Ermenistan'a borçlu olduğunu Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında uzanan büyük bir Ermenistan devletinin kurulmasını Ermenilerin savaş sırasında İttifak Devletleri'ni desteklediklerini ve galip tarafın yanında savaştıklarını belirterek konferansa katılan devlet adamları üzerinde etkili olmaya çalışıyorlardı.

Aynı konferansta söz alan Millî Ermeni Heyeti Bogos Nubar, Ermenilerin İttifak Devletleri ile olan ilişkilerini kabul ederek daha fazla haklar elde etmek için açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıklamaları Time Dergisi, 30 Ocak 1919 tarihindeki yayınlamıştır. Bogos Nubar konuşmasında, *...Maalesef pek az sayıda kişinin bildiği gerçeği açıklayalım: savaşın başlangıcından beri Ermeniler, her savaş kesiminde Bağlaşıklar safında çarpışmışlardır... Ermeniler, Türkiye'den yana geçmeyi öfkeyle reddettikleri günden bu yana fiili olarak savaşan bir yan olmuşlardır. Gönüllülerimiz Fransız Yabancı Lejyonu mensubu olarak çarpışmış ve onur kazanmıştır. Doğu Lejyonunda 5000'den çok Ermeni görev yapmış, Suriye ve Filistin'deki Fransız ordusunun yarısından çoğunu oluşturmuş ve General Allenby'nin kesin zaferine katkıda bulunmuştur.*

Kafkasya'daki Rus ordularında görev yapan 150.000 Ermeni bir yana, Antranik, Nazarbekof ve ötekilerin komutasındaki 50.000 Ermeni gönüllüsü Bağlaşıkların savı için dört yd süre ile savaşmakla kalmamış, Rusya yıkıldıktan sonra, anlaşma imzalanıncaya kadar Kafkasya'da Türklerin ilerlemesini durduran tek mukavemet gücünü oluşturmuştu.

Böylece Almanlarla Türklerin kendi askerlerini başka savaş bölgelerine göndermelerini engellemekle Mezopotamya'daki İngiliz askeri gücüne yardımcı olmuşlardır. Ulusal Ermeni Delegasyonu, tüm bu noktalar dikkate alınarak Ermeni ulusunun savaşan yarlardan biri olarak tanınmasını dilemiştir demiştir². Bogos Nubar Paşa, savaşın galip

2 Salahi R. Sonyel, "Türk-Ermeni İlişkileri", Belleten, LIV/210, (Ağustos 1990), Ankara 1990, 747-748; bu itirafın diğer bir metni için bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul 2005. s.327.

tarafı olarak *Matin* gazetesinde bağımsızlığa hak kazandıklarını altı Osmanlı vilayeti ile Kilikya'dan ve Rusya'daki Ermenilerden oluşan büyük bir Ermenistan kurulmasını istiyordu. Ayrıca kurulacak bu devletin dış saldırılara karşı büyük devletler ve Milletler Cemiyeti tarafından himaye edilerek, yeni hükümetin kurulmasında yardımcı olunmasını da ilave ediyordu.

İtilaf Devletleri Ermeni sorunuyla ilgili belirli bir taahhütte bulunmakla beraber Anadolu'ya kadar uzanan bir Ermeni devletinin kurulması konusunda hemfikirdiler. Kurulacak büyük bir Ermeni Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik yardıma ihtiyaç duyacağı, böyle bir devleti açık açık desteklemenin ise yalnızca Türkleri değil yakın doğudaki bütün Müslüman nüfusu dışlamak anlamına geleceğini hatta bir Ermeni mandasının İngiltere, Fransa veya İtalya tarafından kabul edilmesi, Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılması konusunda yapılmış gizli anlaşmaları sekteye uğratabilirdi. Bu konudaki en kolay çözüm Amerika'nın Ermeni Mandası sorumluluğunu üstlenmesi idi. Amerika'dan gelen Ermeni delegelerde Amerikalıların bir Ermeni mandasını kabul edebileceğini düşünüyorlardı.

7 Mart 1919'da başkan Wilson'un en güvendiği danışmanlarından biri olan Edward M. House Amerika'nın Ermeni ve İstanbul Mandalarını kabul edebileceği sinyallerini veriyordu³. Ermenilerin Paris barış konferansındaki isteklerini akim bırakmak için Sadrazam Damat Ferid Paşa, 30 Mart tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'la görüşerek Osmanlı Devletinin İngiltere'ye tabi olarak Ermenistan'ın İngiltere'nin arzusu ve diğer büyük devletlerin mutabakatıyla müstakil ve muhtar bir cumhuriyet olarak ilan edileceğini vaat ediyordu⁴.

17 Haziran 1919'da Osmanlı Devleti temsilcisi olarak Paris barış görüşmelerine katılan Sadrazam Damat Ferid Paşa, toplantıda yaptığı konuşmada; *senelerden beri ittihat ve Terakki Komitesinin rıbka-i tahakkümü altında kalmış olan Türklerin hali, bugün terhibkâr bir Bolşevik terörist idaresi altında bulunan Rusların vaziyetine müşabih olduğundan, biri hakkında ibraz edilen meveddet-i insaniyetkârâne ve hayırhâhâne, diğerinden diriğ edilmemelidir Biri ihtilalcilerin efalinden me'sul tutulmadıkları halde muhâtab olması muvâfık-ı nisfet olamaz. Nur-ı hakikat bir müddetten beri Avrupa efkârı ammesine nufûz etmeğe haşladı, ittihat komitesi aleyhinde Dersaadet'te cereyan eden muazzam dava, devletin en yüksek makamatını işgal etmiş olan rüesa-yı cemiyetin harb ve fecâyii meselelerindeki mes'uliyetlerini izhâr ve irâe eyledi. Bu hâl millet-i Osmaniyyenin beraatidir*⁵ diyerek suçlamaları kabul etmiştir.

3 İtilaf Devletleri'nin Paris Konferansı ve sonrası Ermeni konusunda kendi aralarında ve Amerika'nın bu konuya ilgisini çekmek için yaptıkları faaliyetler için bakınız. Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları*, çev. Şerif Erol, İstanbul 1996, s.34-36,153-156, 214-215, 222-225.

4 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri*, Ankara 1963, 270-272; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1991, s.41.

5 *Sabah*, 20 Temmuz 1919'dan naklen Ş. Can Erdem, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s.86-87.

Qası

Akademik
Bakış

127

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

Öte yandan o günlerde Anadolu'ya geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Millî Mücadele'nin önemli adımları atılmaktaydı. Doğu Anadolu ve Karadeniz'de Ermeni ve Rum isteklerine karşı Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Vilayet-i Şarkîye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti 23 Temmuz 1919 tarihinde Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Mamuretü'l-aziz, Bitlis, Van ve Erzincan gibi vilayetlerden gelen delegelerle Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı Erzurum Kongresi toplandı. Bu kongre soması yayınlan bildiride Ermenilerin ve Rumların emeller beslediği bütün Anadolu topraklarının birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu, Ermenilik ve Rumluk teşkiline yönelik yabancı işgal ve müdahalesine karşı milletin hep birlikte direnişe geçeceği vurgulandı⁶.

İngiliz başbakanı Llyod George, Wilson'a bir mesaj göndererek Londra Konferansında (12 Şubat- 10 Nisan 1920) belirlendiği üzere Amerika'nın Ermeni mandasını kabul etmese bile Ermeni-Türk sınırını uygun bulduğu biçimde yeniden çizmeye davet etti. Bu talep üzerine Başkan Wilson muhtemel büyük Ermenistan'ın sınırını çizdi. Wilson'un sınırları Erzurum başta olmak üzere Erzincan ve Trabzon'u Ermenistan'a bırakıyor idi⁷. 18-26 Nisan 1920 tarihinde San-Remo Konferansı yapılarak mağlup devletlere uygulanacak barış koşullarının esasları İtilaf Devletleri başbakanları tarafından belirlendi.

Yukarıda bahsedilen Ermeni heyetleri bu konferansta da isteklerini İtilaf devletlerine benimsetmeyi başardılar. Bu arada Cemiyet-i Akvam Ermeni sorununu görüşerek Ermenilerin himaye isteğinin kabul edilmesinin mümkün olmadığına karar verdi. Amerika'nın Anadolu'ya ilgisi giderek arttı⁸. Bu arada Erivan ve çevresinde bağımsızlığını ilan eden (30 Mayıs 1918) Ermenistan Cumhuriyeti 19 Ocak 1920 tarihinde İngiltere, Fransa ve İtalya, 23 Nisan 1920 tarihinde Amerika tarafından tanındı⁹. General Harbord başkanlığında Anadolu'da incelemelerde bulunan Amerikan heyetinin verdiği rapor üzerine Amerikan senatosu Ermeni mandasını görüştü. Ermeni mandasını önerisi Amerikan senatosunda 24 Mayıs 1920 tarihinde oylanarak, 23'e karşı 52 oyla reddedildi¹⁰.

San-Remo toplantısında barış anlaşması metni kesinleştikten sonra Osmanlı Devleti temsilcileri ile 10 Ağustos 1920'de Sevr Barış Anlaşması im-

6 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1990, s.99-100.

7 Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981, s.46-48.

8 Amerikan'ın Ermeni politikaları için bk. Levon Maraşlıyan, *Ermeni Sorunu ve Türk Amerikan İlişkileri (1919-1923)*, çev.Şen Süer, İstanbul 2000, s.30-46.

9 Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve ilk günleri hakkında bkz. Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri*, İstanbul 2005, s.89 vd.

10 Kadir Kasalak, *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara 1993, s.87-91; Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2005, s. 68-69.

zalandı. Anlaşmada Ermenilerle ilgili olarak 88., 89., 90.,91.,92.,93.,144. ve do-
laylı olarak 230. Maddeler konmuştur. Buna göre¹¹;

*Madde 88- Türkiye, öteki müttefik devletlerin yapmış oldukları gibi, Ermenistan'ı
özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığı bildirir.*

*Madde 89- Öteki Bağıtlı Yüksek Taraflar gibi, Türkiye ve Ermenistan da, Erzu-
rum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde, Türkiye ile Ermenistan arasında sınırın saptan-
ması işini ABD Başkanının hakemliğine sunmayı ve bu konudaki kararını olduğu kadar,
Ermenistan'ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının as-
kersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmış-
lardır.*

*Madde 90- Madde mucibince tayin edilecek sınırlar mezkûr vilayetlerin bütünü-
nün veya bir parçasının Ermenistan'a bırakılmasının icap ettirdiği halde Osmanlı Devleti
mezkûr karar tarihinden başlayarak terk edilecek topraklar üzerinde bütün hukuk ve tasar-
ruflarından feragat ettiğini şimdiden beyan eder¹².*

*Madde 92- Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan hududu ilgili devletler
tarafından anlaşarak tayin edilecektir. 89. Maddede açıklanan karar kabul edildikten son-
ra ilgili devletler görüşerek hudutlarını tespiti başaramadıkları takdirde bu hudut müttefik
büyük devletler tarafından tayin edilecek ve bunun arazi üzerinde uygulanması kendilerine
ait olacaktır.*

*Madde 93- Ermenistan Hükümeti, Ermenistan'a ırk, dil veya din bakımından
halkının çoğunluğu dışında bulunanların menfaatlerini korumak için başlıca müttefik dev-
letlerin gerekli göreceklere hükümleri, sözü geçen devletler ile yapılacak bir antlaşmaya bu
hükümlerin konmasına razı olmak suretiyle kabul eder¹³.*

*Madde 230- Osmanlı Hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı imparator-
luğunun parçası bulunan herhangi bir toprak üzerinde, savaş durumu sırasında işlenen
toplucu ölümlerden sorumlu olan ve müttefik devletlerce istenen kişileri kendilerine teslim
etmeyi yükümlenir¹⁴.*

Sevr Antlaşması hükümleri ile Ermeni Devleti'ni güven altına alan Er-
meniler, bununla yetinmemiş ve millî mücadeleyi yürüten kuvvetlerle olan
ilişkilerini düzeltmek amacıyla Milletler Cemiyeti'ne başvuruda bulunmuşlar-
dır. Cemiyet-i Akvam, Kasım 1920'de yaptığı görüşmede oybirliği ile şu karan
almıştır¹⁵.

Mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda müthiş Ermeni trajedisine
son vermek için, konsey ile görüşmek ve birlikte çalışmak isteyen Asamblee,

11 Kâmurân Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1993, s.252

12 Yılmaz Altuğ, "Onaylanmayan Antlaşmalar-Sevr", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/ Bugün/ Yarın*,
(Mayıs 1970), s.20.

13 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.654-655.

14 K.Gürün, *aynı eser*, s.252.

15 E. Uras, *aynı eser*, s. 696-697.

Gözi

Akademik
Bakış

129

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

hükümetlerle anlaşmak ve Ermenistan ile Kemalîstler arasındaki savaşa son vermek için, bir devletin görevlendirilmesini ve Ermenistan ile Kemalîstler arasındaki durumu sona erdirmek için alınacak tedbirleri incelemek ve bu toplantı sırasında bir rapor düzenlemek üzere altı üyeden meydana gelen bir komisyon kurulması.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 7 Haziran 1920 tarihinde çıkarmış olduğu kanunla, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren Büyük Millet Meclisinin tasvibi haricinde İstanbul'ca akdedilmiş veya edilecek bilumum muahedat ... ke-enlemyekûndur hükmü nedeni ile İstanbul Hükümeti'nin imzalamış olduğu Sevr Antlaşmasını yürürlüğe koymamıştır, böylece tüm Ermeni çabaları sonuçsuz kalmıştır¹⁶.

Nitekim 28 Eylül 1920 tarihinde Ermenilerin saldırıları üzerine TBMM'si adına harekete geçen Türk orduları bir gün sonra Sarıkamış'ı, 30 Ekim'de Kars'ı kurtarmışlardır. Kâzım Karabekir'in komutasındaki Türk kuvvetleri 7 Kasım'da Gümrü'ye girmiştir. Erivan'ın tehlikeye düşmesi üzerine bütün Türk talepleri kabul edilerek 3 Aralık'ta Gümrü Antlaşması'nı imzalamışlardır.

Böylece Ermenistan Cumhuriyeti Anadolu toprakları üzerinde Ermeni taleplerinin olmadığını kabul ederek, bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırı çizilerek Sevr'in geçersizliği onaylatılmıştır.

Lozan Barış Antlaşması ve Ermeniler

İstiklâl Harbi, kazanılan basanlar sonucu 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile noktalanmış, artık kalıcı barış için çalışmalara başlanmıştır. Ermenilerle ilgili olarak Mudanya Mütarekesi'ne herhangi bir madde konmamıştır. Lozan Barış Konferansı'na davet edilen TBMM heyetine İcra Vekilleri tarafından müzakereler sırasında takip olunacak esaslar hakkındaki on dört maddelik kararların birinci maddesi

Şark hududu (Ermeni Yurdu) mevzu bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakere mucib olur. Denilerek Lozan da TBMM'nin Ermeni Sorunuyla ilgili istek ve baskıların kesinlikle kabul edilmeyeceği belirtilerek anlaşmanın yapılmaması pahasına Ermeni sorunu konusunda kesin bir siyaset tespit edilmiştir. Hatta bu talimatın dokuzuncu Maddesinde *ekalliyetlerin* mübadele edilmesi gerektiğini belirterek dolaylı olarak Anadolu'da yaşayan Ermeniler içinde mübadelelerin esas kabul edilmesi kararlaştırılmıştı¹⁷. Lozan Konferansı çalışmaları başlarken, Ermeniler, Lozan'da ekalliyetlere ve Ermenilere ait işlerin bir sonuca bağlanması için konferansa *Ermeni Heyeti* olarak kabul edilmelerini istemişler ve çok geniş bir çalışma yapmışlardır. Ermeniler, bir yandan Aharonyan ve Hadisyan öncü-

16 Yılmaz Altuğ, "Onaylanmayan Antlaşmalar-Sevr", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, (Mayıs 1970), s. 20.

17 *Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923)*, I, Ankara 1981, s.494-498; Nitekim Ermenilerin değişimi konusunda İsmet Paşa'nın Heyet-i Vükela ile telgraflaşmaları hakkında bkz. Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları (1922-1923)*, I, Ankara 1990, s.172-176.

lüğünde *Ermeni Cumhuriyeti Heyeti* adı ile kurulmuş ve Ermeni Cumhuriyeti'ni temsil eden heyetin, diğer yandan da Noradunkyan ve Leon Paşalıyan liderliğinde *Ermeni Millî Heyeti* adında daha ziyade Taşnak Komiteleri'nin etkisiyle kurulmuş heyetin birlikte hareket ederek, davalarını Lozan Konferansı'nda savunmak istemekteydiler. Sonuçta, bu iki heyet arasında Ermenilere bağlı bütün meselelerde tam bir ittifakla hareket kararı verildi.

Bu arada İtilaf Devletleri, Türkiye'den göç eden Ermenileri genellikle ülkelerine kabul etmek istemiyorlardı. Ermeni göçmenlerin göç ve iskanı sorunu Lozan'da masaya getirilmiştir. 2 Şubat 1923 tarihinde İtilaf Devletlerine Ermeni delegasyonu tarafından sunulan muhtıradaki, 700.000 Ermeni ve 100.000'den fazla yetimin vatansız ve geçimlerini sağlamakta aciz dolaşmakta olduklarını vurgulanarak Ermeni göçmenlere bir yer bulunmasını istiyorlardı¹⁸. Bu heyetlerin bütün gayretleri Sevr'de elde ettikleri kazanımları Lozan'da kabul ettirmektir. Bu karar sonucu olarak "Müttehit Ermeni Heyeti" isteklerini Lozan Konferansı'na bir muhtıra ile bildirdi¹⁹.

Bu muhtıraya göre;

1- *Genel harp esnasında Ermeniler açık olarak müttefiklere karşı vazifelerini ifa etmişler ve bunlar tarafından iyi muharip ve müttefik millet olarak tanınmışlardır,*

2- *Bu harp, Ermenilerden nisbet kabul etmeyecek derecede kurbanlar almıştır. Türkiye Ermenistan'ın 2.250.000 Ermenisinden 1.250.000'i katledilmiştir. 700.000'i Kafkasya'ya, İran'a, Suriye'ye, Yunanistan'a, Balkan Devletleri memleketlerine ve diğer yerlere hicret etmişlerdir. Hâlihazırda Türkiye Ermenistan'ında köylerde ancak 130.000, İstanbul'da 150.000 Ermeni vardır. Bunlar da daima hicrete hazırdırlar.*

3- *Menşei çok eski olan Ermeni meselesi 1878 tarihinde Berlin Kongresi ile doğmuş ve beynelmilel bir mahiyet iktisap etmiş nazik meselelerden biridir. Bu meselenin kesin ve nihai olarak halli, Ortadoğu barışı üzerinde etkili olacaktır.*

4- *Devletler, aleni olarak, Türkiye Ermenistan'ın istiklâlini ilan etmişlerdir. Bu mesele Milletler ittifakı nizamnamesine ve bütün sulh muahedelerine girmiş bulunuyor.*

5- *Başlıca noktaları esasen Milletler Cemiyetinin birinci ve ikinci toplantılarında müzakere edilerek reye konmuş ve "Millî Ocağın (Ermeni Yurdu)" kurulması oybirliği ile kabul edilmiştir.*

Lozan Konferansı'na Türkiye adına katılan İsmet Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin bu konu hakkındaki görüşlerini üç madde halinde sunmuştur;

1- *Türkiye azınlıklarının kaderinin iyileştirilmesi, her şeyden önce, her türlü yabancı müdahalesinin ve dışarıdan kışkırtmalarda bulunulması olanağının ortadan kaldırılmasına bağlıdır.*

18 Ömer Turan, "Lozan Barış Görüş Görüşlerinde Ermeni Sorunu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler* (ed. Türkaya Ataöv), Ankara 2002, s.195-222.

19 "Gizli ve Bilinmeyen Belgelerle Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, (Mayıs 1970), s.42- 53.

2- *Bu amaç, ancak ve her şeyden Önce, Türk ve Rum halklarının mübadeleleriyle gerçekleştirilebilir.*

3- *Karşılıklı mübadele tedbirlerinin uygulanması dışında kalacak azınlıkların güvenlikleri ve gelişmeleri için en iyi garantiler, gerek ülke kanunlarının sağlayacağı, gerekse üyeleri Türk vatandaşı olarak bütün görevlerini yerine getiren bütün topluluklara, Türkiye'nin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir.*

Ermeni konusu Lozan Konferansı'nın 12-13-14-20 Aralık 1922 ve 6-9 Ocak 1923 tarihli oturumlarında azınlıkların korunmasına dair görüşmeler bağlamında gündeme geldi. Lord Curzon bir girişten sonra savaşın bir sonucu olarak büyük sayıda nüfusun yer değiştirmesinden dolayı bu sorunun çözümünün kolaylaştığını iddia etmiştir. Curzon İstanbul'da tahminen 130.000'nin kaldığı, Sovyet Cumhuriyeti olan Erivan'da daha fazla nüfus kabul edemeyecek durumda bulunan 1.250.000 Ermeni'nin olduğu sözde bir Ermeni Devleti'nin var olduğunu açıkladı.

Türk delegesi İsmet Paşa, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin durumunu ve geldikleri noktayı yabancı kaynaklara da atıf yaparak kısaca özetledi²⁰. İsmet Paşa 13 Aralık'ta yaptığı konuşmada Türk sınırları içinde bir Ermeni yurdu kurulmasının imkansız olduğunu şöyle açıkladı: "Türk Milleti azınlıklara medeni alemin kabul ettiği hakları tanıy fakat kendi istiklalini kayı altına koyacak hiçbir yeni teklifi kabul edemez azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu onları hariçte lekeleyecek münasebetlere tahrik etmemek bu münasebetlerden korumaktır. Bunlar hariçten gelecek bir şefkate dayanmamalıdır. O zaman hepsi sulhden sonra Türk vatandaşları arasında yaşarlar. Ermeni meselesini maişet vasıtası veya silah diye alarak hariçte çalışan komiteler ortadan kalkarsa iki tarafta yaraları sararlar. Türkiye'de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için ne şark vilayetlerinde, ne Kilikya'da, anavatanından ayrılmaları mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye bugün mevcut müstakil Ermeni Cumhuriyeti'yle muahedeler akd etmiştir. Diğer bir Ermenistan'ın vücut bulabileceği Türkiye hayalinden bile geçirmez"²¹.

İsmet Paşa bu konuşmasıyla açıkça, Türkiye'de kalmak isteyen Ermenilerin Türk yurttaşlarıyla kardeşçe yaşamaya devam edeceklerini, Türkiye'nin ne doğuda ne de Kilikya'da bir karış toprağının Ermenilere verilemeyeceğini bununla birlikte, Ermenilerin Anadolu'daki nüfuslarının hiçbir zaman Curzon'un söylediği gibi 3.000.000 olmadığını, İngiliz kaynaklarını da kullanarak Ermenilerin 1.500.000'den fazla olamayacağını ve Dünya Savaşı sırasında 2.500.000 Müslümanın savaşın kurbanı olduğunu vurgulamıştır²². İşin ilginç yanı İsmet

20 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler*, I, Çev. Seha L. Meray, İstanbul 2001, s.183-197.

21 *Aynı eser*, I, s.212-213, 221,224-225.

22 *Aynı eser*, I, s.215.

Paşa, verdiği nüfusla ilgili rakamları İngiliz kaynakları ve Mavi Kitab'a dayan-
dırırken Curzon Mavi Kitab'ı kullanmaktan kaçınmıştır²³.

3 Aralık 1920 tarihli Gümrü, 16 Mart 1921 Moskova, 13 Ekim 1921 Kars
Ant-laşmaları ile Türkiye sınırları çizilmiş ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti,
Ermeni sorunu için kapatmıştır. Ancak Ermeniler bazı teşkilatlar aracılığıyla
çeşitli konferans ve kongreler ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ne
müracaat ederek ve her türlü tesiri icra ederek bu konunun tekrar Lozan'da
görüşülmesini sağlamıştır²⁴. İngiltere, Fransa ve İtalya konunun Lozan'da
görüşülmesine yardım etmişlerdir. Sonuçta Türkiye aleyhine yapılan bütün
propagandalar ve çalışmalar Türk heyeti tarafından sonuçsuz bırakılmıştır.

Batılı devletlerin Ermenileri Türkleri sıkıştırmak için kullandıkları
Ermenileri bir araç olarak kullandıkları bu konuda Türk tarafının kararlılığı-
nı görünce kurmak istedikleri büyük Ermeni Devletini bir kenara bıraktıkları
görülmüştür. Batılı devletlerin Ermeni konusundaki ısrarlarının devam etme-
mesinde Doğu Anadolu'da bir Ermeni nüfusunun kalmaması, İtilaf devletle-
rinin kendi aralarındaki menfaat çatışmaları, ABD'nin istendiği halde Erme-
nistan mandasını kabule yanaşmaması, Ermenistan'ın yaşatılmasının siyasi,
ekonomik ve askeri yardıma muhtaç olması, 30 Mayıs 1918'de kurulmuş olan
Ermenistan'ın 1920 Aralık'ında Sovyetler tarafından ele geçirilerek Bolşeviklerin
iktidara gelmesi, Türk Millî Mücadelesi'nin büyük başarı göstererek
Ermeni-Türk sınırını çözerek sorunu kendi açısından bitirmesi, Lozan görüş-
meleri sırasında Türk tarafının bu konudaki kararlı tutumu Ermeni sorununun
Lozan Antlaşması'nda yer almamasında etkili olmuştur. Bu sebeple Ermeni
sorunu, anlaşmanın yalnızca azınlıklar bölümünde görüşülmüştür. Antlaşma-
da Türk tezi kabul edilerek Ermeni vatandaşların hiçbir ayrıcalık gözetilmeden
Türkiye'nin ayrılmaz bir bütünü olarak tam bir vatandaşlık hukuku içerisinde
yaşamaları sağlanmıştır²⁴.

Lozan Antlaşması'nda Ermenilerle ilgili özel hükümler bulunmamak-
tadır. Türkiye'de kalan Ermenilerin statüsü diğer Müslüman olmayan azınlık-
lar gibi Lozan Antlaşması'nın 37. ve 45. Maddeleri arasında düzenlenmiştir.
Bu azınlık hakları dışında 30., 31 ve 32.Maddeler ile Türk tabiiyetine geçmek
isteyen herkes için iki yıl içinde başvuru hakkı tanınmıştır²⁵.

Lozan Antlaşması'nda azınlıkların durumunun ele alındığı maddeler
şöyledir:

Madde 37: Türkiye, 38. Maddeden 44. Maddeye kadar olan maddelerin
kapsadığı hükümlerin temel yasalar olarak tanınmasını ve hiç bir kanunun,
hiç bir yönetmeliğin (tüzüğün) ve hiç bir resmî işlemin bu hükümlere aykırı

23 Salahı R.Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomasisi", *Bellekten*, sayı 149-152, s.55.

24 K.Gürün, aynı eser, s.298-303; E. Uras, aynı eser, s.706vd.

25 *Lozan Barış Konferansı Tutanaqlar ve Belgeler*, VIII, Çev. Seha L. Meray, İstanbul 2001, s.9-13.

Gazi

Akademik
Bakış

133

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

ya da bunlarla çelişir olmamasını ve hiç bir kanun, hiç bir yönetmelik (tüzük) ve hiç bir resmî işlemin söz konusu hükümlerden üstün sayılmamasını yükümlenir.

Madde 38: Türk Hükümeti, Türkiye’de oturan herkesin, doğum, bir ulusal topluluktan olma (milliyet, nationalite), dil soy ya da din ayrımı yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir.

Türkiye’de oturan herkes, her inancın dinin ya da mezhebin kamu düzeni ve ahlâk kurallarıyla çatışmayan gereklerini ister açıkta isterse özel olarak serbestçe yerine getirme hakkına sahip olacaktır.

Müslüman olmayan azınlıklar bütün Türk uyruklarına uygulanan ve Türk hükümetince ulusal savunma amacıyla ya da kamu düzeninin korunması için ülkenin tümü ya da bir parçası üzerinde alınabilecek tedbirler saklı kalmak şartıyla dolaşım ve göç etme özgürlüklerinden tam olarak yararlanacaklardır.

Madde 39: Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları Müslümanların yararlandıkları aynı yurttaşlık (medeni) haklarıyla siyasal haklardan yararlanacaklardır.

Türkiye’de oturan herkes din ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşit olacaktır. Din, inanç ya da mezhep ayrılığı hiç bir Türk uyruğunun yurttaşlık haklarıyla (medeni haklarla) siyasal haklarından yararlanmasına, özellikle kamu hizmet ve görevlerine kabul edilme, yükseltme, onurlanma ya da çeşitli mesleklerde ve iş kollarında çalışma bakımından, bir engel sayılmayacaktır.

Herhangi bir Türk uyruğunun gerek özel gerekse ticaret ilişkilerinde, din, basın ya da her çeşit yayın konularıyla açık toplantılarında dilediği bir dili kullanmasına karşı hiçbir kısıtlama konulmayacaktır.

Devletin resmî dili bulunmasına rağmen Türkçeden başka bir dil konuşan Türk uyruklarına mahkemelerde kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri bakımından uygun düşen kolaylıklar sağlanacaktır.

Madde 40: Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları hem hukuk bakımından hem de uygulamada Türk uyruklarıyla aynı işlemlerden ve aynı güvencelerden (garantilerden) yararlanacaklardır. Özellikle giderlerini kendileri ödemek üzere, her türlü hayır kurumlarıyla dinsel ve sosyal kurumlar her türlü okullar ve buna benzer öğretim ve eğitim kurumları kurmak, yönetmek ve denetlemek ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dinsel ayinlerini serbestçe yapmak konularında eşit hakka sahip olacaklardır.

Madde 41: Genel (kamusal) eğitim konusunda Türk hükümeti, Müslüman olmayan uyrukların önemli bir oranda oturmakta oldukları il ve ilçelerde bu Türk uyruklarının çocuklarına ilkokullarda ana dilleriyle öğretimde bulunulmasını sağlamak bakımından uygun düşen kolaylıkları gösterecektir.

Bu hüküm, Türk hükümetinin söz konusu okullarda Türk dilinin öğrenimini zorunlu kılmasına engel olmayacaktır.

Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyruklarının önemli bir oranda buldukları il ve ilçelerde, söz konusu azınlıklar, devletler bütçesi, belediye bütçesi ya da öteki bütçelerce, eğitim, din ya da hayır işlerine genel gelirlerden sağlanabilecek paralardan yararlanmaya ve pay ayrılmasına hak gözetirliğe uygun ölçülerde katılacaklardır. Bu paralar, ilgili kurumların (*etablissements et institutions*) yetkili temsilcilerine teslim edilecektir.

Madde 42: Türk Hükümeti, Müslüman olmayan azınlıkların aile durumlarıyla (statüleriyle, aile hukukuyla) kişisel durumları (statüleri, kişi halleri) konusunda, bu sorunları, söz konusu azınlıkların gelenek ve görenekleri uyarınca çözümlenmesine elverecek bütün tedbirleri almayı kabul eder. Bu tedbirler, Türk hükümetiyle ilgili azınlıkların her birinin eşit sayıda temsilcilerinden kurulu özel komisyonlarca düzenlenecektir. Anlaşmazlık çıkarsa Türk Hükümetiyle Milletler Cemiyeti Meclisi, Avrupalı hukukçular arasından birlikte seçecekleri bir üst-hakem atayacaklardır.

Türk Hükümeti, söz konusu azınlıklara ait kiliselere, havralara, mezarlıklara ve öteki din kurumlarına tam bir koruma sağlamayı yükümlenir. Bu azınlıkların Türkiye'deki vakıflarına din ve hayır işleri kurumlarına her türlü kolaylıklar ve izinler sağlanacak ve Türk Hükümeti, yeniden din ve hayır kurumları kurulması için bu nitelikteki öteki özel kurumlara sağlamış gerekli kolaylıklardan hiçbirini esirgemeyecektir.

Madde 43: Müslüman-olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, inançlarına ya da dinsel ayinlerine aykırı herhangi bir davranışta bulunmaya zorlanamayacakları gibi, hafta tatili günlerinde mahkemelerde hazır bulunmaları ya da kanunun öngördüğü herhangi bir işlemi yerine getirmemeleri yüzünden haklarını yitirmeyeceklerdir.

Bununla birlikte bu hüküm, söz konusu Türk uyruklarını, kamu düzeninin korunması için, öteki uyruklarına yükletilen yükümler dışında tutar anlamına gelmeyecektir.

Madde 44: Türkiye, bu kesimin bundan önceki Maddelerindeki hükümlerin, Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıklarıyla ilgili olduğu ölçüde, uluslararası nitelikte yükümler meydana getirmelerini ve Milletler Cemiyeti'nin güvencesi (garantisi) altına konulmalarını kabul eder. Bu hükümler, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin çoğunluğunca uygun bulunmadıkça, değiştirilemeyecektir. İngiliz imparatorluğu, Fransa, İtalya ve Japon hükümetleri, Milletler Cemiyeti Meclisi'nin çoğunluğunca razı olunacak, herhangi bir değişikliği reddetmemeyi, işbu Antlaşma uyarınca kabul ederler.

Türkiye, Milletler Cemiyeti Meclisi üyelerinden her birinin bu yükümlerden herhangi birine aykırı herhangi bir davranışı ya da böyle bir davranışta bulunmama tehlikesini meclise sunmaya yetkili olacağını ve meclisin duru-

Gazi

Akademik
Bakış

135

Cilt 2, Sayı 3
Kış 2008

ma göre, uygun ve etkili sayacağı yolda davranabileceğini ve gerekli göreceği yönergeleri (talimatı) verebileceğini kabul eder.

Türkiye, bundan başka bu maddelere ilişkin olarak, hukuk bakımından ya da uygulamada, Türk Hükümeti'yle imzacı öteki devletlerden herhangi biri ya da Milletler Cemiyeti Meclisi'ne üye herhangi bir başka devlet arasında görüş ayrılığı çıkarsa, bu anlaşmazlığın, Milletler Cemiyeti Misakı'nın 14. Maddesi uyarınca uluslararası nitelikte sayılmasını kabul eder. Türk Hükümeti, böyle bir anlaşmazlığın, öteki taraf isterse, Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'na götürülmesini kabul eder. Divanın karar kesin ve Milletler Cemiyeti Misakı'nın 13. Maddesi uyarınca verilmiş bir karar gücünde ve değerinde olacaktır.

“Madde 45: Bu kesimdeki hükümlerle, Türkiye'nin Müslüman-olmayan azınlıklarına tanınmış olan haklar, Yunanistan'ca da, kendi ülkesinde bulunan Müslüman azınlığa tanınmıştır.” Lozan Konferansı komisyonlarında başlangıçta, Ermeniler için (home) yurt, yuva konusunun gündeme gelmesi Sevr Antlaşması'nın unutulmasından endişelenen Ermeniler için yeni bir ümit oldu. Türk tarafının kararlı tutumu sayesinde İtilaf Devletleri Ermeniler için yurt ısrarından vazgeçmek zorunda kaldı. Bu nokta da devreye giren SSCB göçmen Ermenilerin Kırım'a, Volga kıyılarına ve Sibiryâ bölgelerine yerleşmeleri için imkan sağladı. Ermenilerin Sevr'deki sevinçleri kursaklarında kaldı. Büyük Ermenistan Devleti yerine Türkiye'de bir yuvaya razı iken şimdi Sibiryâ'da koloniye razı olmak zorunda kalmışlardı. Çünkü Ermeniler 1920 Aralık'ın da Erivan'da kurulmuş olan bağımsız devletlerini de kaybetmişlerdi.

Ermenistan Devleti'nin ilk Başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni Ermenilerin Lozan'da büyük hayal kırıklığını dile getirmektedir. Kaçaznuni Türkiye Ermenistanı düşüncesinin Lozan'da defnedildiğini ifade etmektedir. Bu Ermeniler için gerçekten hüsrarla sonuçlanan bir gelişmeydi²⁶.

Ermeniler Lozan'da istediklerini alamamalarına karşın İtilaf Devletleri'nden Ermeni göçmenler için bir şey yapılmasını ve ABD, İngiltere ve Fransa'ya kabul edilmeleri için başvurularını devam ettirdiler. İtilaf Devletleri bu başvurulara olumlu veya olumsuz bir cevap vermediler. Ermenilere sadece başvurularının alındığı cevabı verildi²⁷.

Lozan Antlaşmasıyla Türkiye açısından Ermeni sorununun çözülmüşken hüsrana uğrayan Ermeniler iddialarının peşini bırakmadılar. Bunun içinde şu gerekçeleri öne sürdüler:

1- Lozan Antlaşmasında Ermeniler ve Ermenistan ile ilgili bir Maddesi yoktur.

26 Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*. Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2005, s. 69-71.

27 Ömer Turan, “Lozan Barış Görüş Görüşlerinde Ermeni Sorunu”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed. Türkkaya Ataöv, Ankara 2002, s. 195-222.

2- Ermenistan Lozan Antlaşmasına taraf değildir.

3- Ermenistan topraklarının büyük bölümünün Türkiye'ye bırakılması ve İtilaf Devletleri tarafından bir Ermeni millî yurdu kurulması teklifini reddetmesi bu antlaşmanın nefsi müdafaa ilkesi prensibiyle çelişmektedir.

4- Lozan Antlaşması Sevr konularına yer vermemektedir. İki antlaşmadaki taraflar aynı değildir. Sevr imzacıları uluslararası kurallara aykırı olarak Lozan'a çağrılmamıştır. Bu yüzden Lozan Sevr'in yerini almamıştır. Nitekim Ermeni araştırmacı Toriguian, Gümrü, Moskova, Kars ve Lozan Antlaşmalarını tanımamakta, kendilerine hak veren Sevr Antlaşmasını tanıdığı ifade etmektedir²⁸. Ancak dikkate almadığı bir konu Sevr Antlaşmasını Osmanlı Devleti'nin imzalanmış ve hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş olmasıdır.

Zaten Ankara hükümeti yukarıda bahsedildiği şekilde çıkardığı bir kanunla 16 Mart 1920 tarihinden itibaren İstanbul'un imzaladığı bütün anlaşmalar hükümsüz kılınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ifadesiyle Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Anadolu'da bir Ermeni yurdu teşkili sorunu bertaraf edilmiştir²⁹. Sonuç olarak,

1-Ermeniler, Sevr Antlaşmasıyla isteklerine ve Büyük Ermenistan haline çok yaklaşmışlar ancak Sevr Antlaşması taraflarca onaylanmayarak uygulanmamıştır.

2- Bolşevik İhtilali sonrası kurulan Ermenistan Devleti kısa bir süre sonra SSCB'ye katılmak zorunda kalmıştır.

3- Ermeniler Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda tanınmasını ve statüsünü belirleyen Lozan'ı ve Türkiye'nin Doğu sınırlarını tanımamaktadırlar.

4- Lozan Antlaşmasıyla Sevr'le gerçekleştirildiği zannedilen Büyük Ermenistan Projesi tarihin tozlu raflarında yerini almıştır.

5- Lozan görüşmeleri sırasında Ermeniler bütün uluslararası konferanslara katılarak Dünya Savaşı sırasında İtilaf devletlerine verdiği desteğin bedelini elde etmeye çalışmışlardır. Fakat büyük devletler yukarıda saydığımız sebeplerle emperyalizmin vasıtası, aracı, tamponu, piyonu, maşası durumunda bulunan Ermeni dosyasını ve Ermenileri yalnız bırakmak zorunda kalmışlardır.

6- Mustafa Kemal Atatürk tarafından başlatılan Millî Mücadele'nin başarıları sayesinde Anadolu topraklarından bir parça koparmak isteyen Batı politikaları başarısızlığa mahkum edilmiştir.

28 Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, (M.Ü.Türkiyat Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), İstanbul 2003, s.238-239.

29 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk II*, Ankara 1989,s. 1004.

Kaynaklar

- "Gizli ve Bilinmeyen Belgelerle Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/ Bugün/ Yarın*, (Mayıs 1970).
- AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981.
- ALTUĞ, Yılmaz, "Onaylanmayan Antlaşmalar-Sevr", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/ Bugün/ Yarın*, (Mayıs 1970).
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk II*, Ankara 1989.
- Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge 1919-1923)*, I, Ankara 1981.
- BAKAR, Bülent, *Ermeni Tehciri ve Uygulaması*, (M.Ü.Türkiyat Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), İstanbul 2003.
- BAYUR, Yusuf Hikmet Atatürk'ün *Hayatı ve Eseri*, Ankara 1963.
- ERDEM, Ş. Can, *Sadrızam Damat Ferit Paşa*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- GÜRÜN, Kâmurân, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1993.
- HELMREICH, Paul C., *Sevr Entrikaları*, çev. Şerif Erol, İstanbul 1996.
- JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1991.
- JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1991.
- KAÇAZNUNİ, Ovanes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)*, çev. Arif Acaloğlu, İstanbul 2005.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1990.
- KARACAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, İstanbul 2005.
- KASALAK, Kadir, *Millî Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara 1993.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler I*, Çev. Seha L. Meray, İstanbul 2001.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar ve Belgeler VIII*, Çev. Seha L. Meray, İstanbul 2001.
- MARAŞLIYAN, Levon, *Ermeni Sorunu ve Türk Amerikan İlişkileri(1919-1923)*, çev. Şen Süer, İstanbul 2000.
- SONYEL, Salahi R., "Türk-Ermeni İlişkileri", *Belleten*, LIV/210, (Ağustos 1990), Ankara 1990.
- SONYEL, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara 1973.
- ŞAHİN, Enis, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Cörüşmeleri ve Protokolleri*, İstanbul 2005.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Lozan Telgrafları (1922-1923)*, I, Ankara 1990.
- TURAN, Ömer, "Lozan Barış Görüş Görüşlerinde Ermeni Sorunu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler* (ed. Türkkaya Ataöv), Ankara 2002.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.